

Krzysztof Szczygielski

Uniwersytet w Białymstoku
e-mail: k.szczygielski@uwb.edu.pl
telefon: +48 85 745 71 62

DOI: 10.15290/mhi.2015.14.02.16

O sławnych prawodawcach w wierszach Adama Mickiewicza

SUMMARY

About Famous Lawgivers in Poems by Adam Mickiewicz

Adam Mickiewicz is regarded as the greatest Polish poet. His works have a timeless value, providing an inexhaustible source of inspiration for subsequent generations of readers. In the works by Adam Mickiewicz, we can find many references to ancient laws, including the famous lawgivers. In the poem *Warcaby*, the poet notes that lawgivers often did not obey the laws which they themselves had established. He reminds the reader of the story of the Greek ruler Zaleucus, who lived in the 7th century B.C. He punished adulterers with the loss of both eyes. When his own son committed the crime, Zaleucus violated this law. He decided to have one of his son's eyes taken out and one of his own. Another lawgiver mentioned by Adam Mickiewicz in the poem is Appius Claudius. He was a member of a special commission composed of ten men (*decemviri legibus scribundis*) who wrote in the years 451–450 B.C. the Law of the Twelve Tables (*lex duodecim tabularum*). Shortly afterwards, however, he was guilty of violating the law in an attempt to deprive a beautiful plebeian girl, Verginia, of her freedom. Another of the famous lawgivers mentioned by the poet, in his poems *Walka miodowa* and *Jamby [Na imieninach Onufrego Pietraszkiewicza]*, is byzantine emperor Justinian the Great. In *Jamby* Adam Mickiewicz mentions the Digest (*Digesta*), the main part of the codification of the Roman law written during the reign of Justinian. The Digest was published in Latin in 533 A.D., and later translated into Greek, so it's also known as the Pandects.

Key words: Adam Mickiewicz, famous lawgivers, Zaleucus, Appius Claudius, Justinian

Słowa kluczowe: Adam Mickiewicz, sławni prawodawcy, Zaleukos, Appiusz Klaudiusz, Justynian

Twórczość Adama Mickiewicza, uznawanego za najwybitniejszego polskiego poetę, a także za jednego z największych w skali europejskiej, jest przedmiotem licznych opracowań naukowych. Jego dzieła odznaczają się ponadczasową wartością, stanowiąc niewyczerpane źródło inspiracji dla kolejnych

pokoleń czytelników. Bez przesady można nawet powiedzieć, że o Mickiewiczu napisano całe biblioteki. Lektura utworów naszego wieszca narodowego świadczy o jego niezwykle głębokiej erudycji, w tym znajomości zagadnień natury prawnej. Problematyce tej poświęcono kilka wartościowych prac¹. Żaden z badaczy zajmujących się spuścizną literacką Mickiewicza nie skoncentrował jednak swojej uwagi na bliższym wyjaśnieniu obecności w jego dziełach wielu odniesień do praw antycznych, głównie zaś do prawa rzymskiego². Ich szczegółowe omówienie wymaga przygotowania monografii, która w zamysle autora niniejszego artykułu ma dopiero powstać w przyszłości. Pierwszym krokiem na drodze do realizacji zamierzonego celu jest analiza tych wierszy poety, w których znajdują się nawiązania do sławnych w historii praw greckich i prawa rzymskiego postaci.

Utwarem, który z uwagi na znajdujące się w nim wzmianki o dwóch starożytnych prawodawcach daje okazję do zaprezentowania rozległego komentarza w przedmiotowej materii jest wiersz *Warcaby. Do Franciszka M. Mickiewicza* zadedykował go jednemu ze swoich najbliższych przyjaciół z grona Towarzystwa Filomatów, Franciszkowi Hieronimowi Malewskiemu³. Redakcja interesującego nas fragmentu, z jaką mogą zapoznać się czytelnicy, poczynawszy od pierwszego, wileńskiego wydania z 1822 r.⁴ przedstawia się następująco:

Inna jest żyć bez zbrodni, inna poznać zbrodnie;
Często i prawodawca nie był z prawem zgodnie.
Lokryczyk wbrew statutom, które sam uchwała,
Ojcowskie karał oko za grzechy synała.
I ten, co zakon wyrzył na głazach dwunastu,
Zgwałcenia jego pierwszy daje przykład miastu⁵.

Przed przystąpieniem do omówienia przywołanego tekstu wspomnieć jednak należy, że znana jest też jego wcześniejsza, nieco odmienna wersja. Wiadomo, że utwór zatytułowany pierwotnie jako *Wiersz do Hieronima. Warcaby*,

¹ Uwagę autorów zwracał przede wszystkim poemat *Pan Tadeusz czyli Ostatni zajazd na Litwie: historia szlachecka z roku 1811 i 1812 we dwunastu księgach*. Zob. P. Dąbkowski, *Uwagi prawne w „Panu Tadeuszu”*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1899, nr 4, s. 50–54; 1899, nr 5, s. 66–70; 1899, nr 6, s. 82–88; K. Górski, *Kilka wyrażań prawniczych w języku Mickiewicza*, „Język Polski” 1948, nr 5, s. 129–133; S. Breyer, *Spór Horeszków z Soplicami. Studium z dziedziny problematyki prawnej „Pana Tadeusza”*, Warszawa 1955; M. T. Lizisowa, *Prawem sądzić czyli o języku Statutów Litewskich w Panu Tadeuszu*, Kraków 1998; M. Zarębina, *Poeta wśród prawników. O Panu Tadeuszu inaczej*, Kraków 1999.

² Pewnych informacji w tym zakresie dostarczają Z. Kołakowski, *Prawo rzymskie w literaturze polskiej*, „Prawo” 1938, nr 1–2, s. 19; T. Sinko, *Mickiewicz i antyk*, Wrocław 1957, s. 519–520; J. Kodrębski, *Prawo rzymskie w Polsce XIX wieku*, Łódź 1990, s. 53–54.

³ O F. Malewskim zob. R. Śalna, *Wileńscy przyjaciele Adama Mickiewicza, z języka litewskiego przetłumaczył W. Piotrowicz*, Vilnius 2001, s. 29–31; Z. Makowiecka, *Malewski Franciszek Hieronim*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. XIX, Wrocław 1974, s. 313–315.

⁴ A. Mickiewicz, *Poezye*, t. I, Wilno 1822, s. 123.

⁵ A. Mickiewicz, *Dzieła* (wydanie narodowe), t. I: *Wiersze*, Warszawa 1949, s. 86.

był czytany na posiedzeniu Wydziału I Towarzystwa Filomatów 29 kwietnia/11 maja 1819 r.⁶ Następnie w czerwcu tegoż roku członkowie Towarzystwa przyjęli jednomyślnie recenzję wiersza napisaną przez Jana Czeczotą⁷. Zapewne potem Mickiewicz wprowadził do jego treści poprawki i uzupełnienia, które uwzględnione zostały przez Czeczotą przy przepisywaniu *Warcaby*, o czym informował poetę w jednym ze swych listów pisanych jesienią 1819 r.⁸ Kopię zawierającą modyfikacje Mickiewicza przechowywano w Archiwum Filomatów. Została ona przekazana do zbiorów Biblioteki Narodowej w 1935 r., ale zaginęła w czasie wojny. Jej poznanie stało się możliwe dzięki Wacławowi Borowemu, który przygotowując materiały do wydania sejmowego *Dzieł wszystkich* poety wynotował stosowne korekty dokonane przed pierwszą publikacją tekstu. Warto więc również przytoczyć brzmienie wcześniejszej redakcji cytowanego fragmentu:

Inna jest żyć bez zbrodni, inna poznać zbrodnie;
Niekażdy prawodawca żył z prawami zgodnie.
Ów Katańczyk, dla ustaw słusznie pochwalony,
Oka stratą zapłacił hańbę cudzej żony.
I ten, co prawa żłobił na dwónastym głazie,
Pierwszy z Rzymian o własnym przepomniał zakazie⁹.

Mickiewicz, wymieniając pierwszego z antycznych prawodawców posługuje się określeniem Lokryjczyk (Katańczyk). Chodzi tu o żyjącego w VII w. p.n.e. Zaleukosa¹⁰, legendarnego twórcę praw dla kolonii w Lokrach Epizyryjskich na Półwyspie Apenińskim. Zaliczany do grona tzw. ajsym-

⁶ *Archiwum Filomatów*, cz. II: *Materyały do Historji Towarzystwa Filomatów*, t. I, wydali S. Szpotański i S. Pietraszkiewiczówna, Kraków 1920, s. 233.

⁷ Ibidem, s. 235. Recenzję autorstwa J. Czeczoty opublikował T. Łopalewski, *Filomackie recenzje utworów Mickiewicza. Uwagi nad wierszem „Warcaby” do Hieronima pisanym, „Twórczość”* 1945, nr 4, s. 28–31. O J. Czeczocie zob. R. Śalna, op. cit., s. 11–13; S. Pigoń, *Czeczot Jan*, [w:] PSB, t. IV, Kraków 1938, s. 316–317.

⁸ Czeczot do Ad. Mickiewicza 30 września – 2 października/12–14 października 1819 r. Wilno: „(...) Siedząc w Prokuratorji, przepisałem po przyjeździe moim z domu twoje na czysto *Warcaby*, a teraz przepisuję *Kartofle*. Wkrótce ci twojego pisania egzemplarze odeszlemy (...)”, *Archiwum Filomatów*, cz. I: *Korespondencja 1815–1823*, wydał J. Czubek, t. I: 1815–1820, Kraków 1913, s. 145.

⁹ Biblioteka Narodowa, Rękopis nr II/7500: *Wacław Borowy: Dodatek krytyczny do „Dzieł wszystkich” Mickiewicza*, t. II, *Odmiiany tekstu: wiersze różne [ze zbioru Poezyji r. 1822]*, k. 222.

¹⁰ R. Thomas, *Zaleucus*, [w:] *The Oxford Classical Dictionary*, red. S. Hornblower and A. Spawforth, wyd. 3, Oxford 1999, s. 1633. Zaleukosa wzmiankują m.in.: Aristoteles, *Politica* 2, 9, 5; Polybius, *Historiae* 12, 16; Marcus Tullius Cicero, *De legibus* 1, 22, 57 i 2, 6, 14–15; Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica* (dalej: Diod. Sic.) 12, 20–21; Strabo, *Geographica* 6, 1, 8; Lucius Annaeus Seneca Philosophus, *Epistulae morales ad Lucilium* 90, 6–7; Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia* (dalej: Val. Max.) 6, 5, 3; Claudius Aelianus Praenestinus, *Varia Historia* (dalej: Aelian.) 2, 37 i 13, 24. Zob. także F. E. Adcock, *Literary Tradition and Early Greek Code-Makers*, „The Cambridge Historical Journal” 1927, nr 2, s. 97, 100–101 i 104–106.

netów¹¹ miał, jako pierwszy z prawodawców greckich dokonać spisania prawa w połowie VII stulecia p.n.e.¹² Regulacje ustanowione przez Zaleukosa uchodziły za bardzo surowe¹³. Podniesiony przez poetę fakt złamania prawa przez jego twórcę związany był z wymierzeniem kary za przestępstwo godzące w niezmiernie istotną dla społeczeństwa sferę stosunków rodzinnych, jakim było cudzołóstwo. Postrzegano je bowiem za czyn bardzo znacznie naruszający obszar wskazanych relacji, stąd dopuszczający się jego popełnienia musieli liczyć się ze stanowczą reakcją ze strony ustawodawcy¹⁴. Prawo obowiązujące Lokryczyków przewidywało w stosunku do osób winnych cudzołóstwa karę okaleczenia w postaci pozbawienia oczu¹⁵.

Szczegóły dotyczące przywołanej przez Mickiewicza sprawy podaje m.in. rzymski historyk Waleriusz Maksymus¹⁶. Według przekazu zamieszczonego w dziele *Facta et dicta memorabilia* synowi Zaleukosa udowodniono okoliczność obcowania cielesnego z cudzą żoną. Zgodnie z prawem ustanowionym przez samego ojca sprawcy, cudzołożnikowi groziła trwała utrata wzroku. Jednakże poddani, z uwagi na szacunek dla Zaleukosa, chcieli uchronić młodzieńca od surowości prawa. Ojciec mężczyzny znalazł się więc w wyjątkowo trudnym położeniu. Początkowo sprzeciwiał się rozwiązaniu, które uwalniałoby syna od przewidzianej prawem sankcji, ale ostatecznie uległ prośbom ludu. Chcąc jednak zachować wizerunek osoby, która przestrzega przyjętych praw uznał,

¹¹ Ajsymneci wybierani byli w obliczu konfliktów wewnętrznych na określony czas lub niekiedy dożywotnio spośród ludzi cieszących się autorytetem. Ich zadaniem było przeprowadzenie konkretnych reform lub też skodyfikowanie prawa. Zob. P. N. Ure, S. Hornblower, *aisymnētēs*, [w:] *The Oxford Classical...*, s. 48; A. Wolicki, *aisymnetes*, [w:] *Słownik kultury antycznej*, red. naukowa R. Kułesza, Warszawa 2012, s. 27.

¹² G. Glotz, *Histoire grecques*, t. I: *Des origines aux guerres médiqes*, wyd. 5, Paris 1986, s. 240; W. A. Oldfather, *Lokroi (Geschichte)*, [w:] *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, red. A. Pauly, G. Wissowa, t. XIII (2), Stuttgart 1927, szp. 1318; G. Smith, *Early Greek Codes*, „*Classical Philology*” (dalej: CPh) 1922, nr 3, s. 188; J. D. Lewis, *Early Greek Lawgivers*, London 2007, s. 76–78. Zaznaczyć trzeba, iż w literaturze naukowej wyrażane są poważne wątpliwości co do istnienia osoby Zaleukosa. Szerzej na ten temat zob. R. Van Compernelle, *La législation aristocratique de Locres Epizephyrienne, dite législation de Zaleukos*, „*L’antiquité Classique*” 1981, nr 50, s. 759–769; G. Camassa, *Aux origines de la codification écrite des lois en Grèce*, [w:] *Les savoirs de l’écriture. En Grèce ancienne*, red. M. Detienne, Lille 1988, s. 130–155.

¹³ Szerzej o prawodawstwie Zaleukosa zob. M. Mühl, *Die Gesetze des Zaleukos und Charondas*, „*Klio*” 1929, nr 22, s. 105–124, 432–463; S. Link, *Die Gesetzgebung des Zaleukos im epizephyrischen Lokroi*, „*Klio*” 1992, nr 74, s. 11–24.

¹⁴ O cudzołóstwie i nakładanych za nie sankcjach w starożytnej Grecji zob. również D. Cohen, *The Athenian law of adultery*, „*Revue internationale des droits l’antiquité*” 1984, nr 31, s. 147–165; M. Jońca, *Cudzołóstwo (moicheia) w społeczeństwie i prawie ateńskim epoki klasycznej*, [w:] *Contra leges et bonos mores. Przestępstwa obyczajowe w starożytnej Grecji i Rzymie*, red. H. Kowalski i M. Kuryłowicz, Lublin 2005, s. 109–125.

¹⁵ Val. Max. 6, 5, 3; Aelian. 13, 24; G. Humbert, E. Caillemer, *Adulterium (en Grèce)*, [w:] Ch. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d’après les textes et les monuments*, t. I, Paris 1873, s. 84; G. Smith, op. cit., s. 196.

¹⁶ Val. Max. 6, 5, 3. Sprawę dotyczącą syna Zaleukosa wspomina także Aelian. 13, 24.

iż w zaistniałej sytuacji postąpi słusznie, jeśli jedno oko straci sam, drugie natomiast sprawca przestępstwa. Tak się też stało i w ten sposób Zaleukos ocalił swojego syna od zupełnej ślepoty, choć ceną za to była utrata własnego oka. Waleriusz Maksymus wyraża uznanie dla postawy władcy Lokrów, który potrafił połączyć należyte wypełnianie ciężących na nim obowiązków egzekwowania prawa, gdyż doszło do wymierzenia ciężkiej kary, z ojcowską litością wobec dziecka¹⁷.

Lektura analizowanego fragmentu wiersza wskazuje wyraźnie, iż jego autor był znacznie surowszy w ocenie postępowania Zaleukosa od rzymskiego historyka. Zdaniem poety prawodawca nie postąpił zgodnie z ustanowionymi przez siebie regulacjami, albowiem kara przewidziana za cudzołóstwo, którego dopuścił się jego syn została rozłożona zarówno na sprawcę przestępstwa, jak i na ojca. Działanie takie było złamaniem zasady związania kary z przestępstwem, której wprowadzenie przypisywane jest właśnie Zaleukosowi¹⁸. Prawidłowe stosowanie wspomnianej zasady w praktyce sądowniczej oznaczało obowiązek wymierzenia jedynie takiej sankcji, jaką przewidywało prawo za dokonanie danego przestępstwa.

Drugim starożytnym prawodawcą, do którego Mickiewicz nawiązuje w *Warcabach*, jest Appiusz Klaudiusz (*Appius Claudius Crassus*). Posiadanie doskonałej wiedzy prawniczej pozwoliło mu odegrać wiodącą rolę wśród członków specjalnej dziesięcioosobowej komisji (*decemviri legibus scribundis*)¹⁹, której zadaniem było spisanie prawa starożytnego Rzymu. Użyte przez poetę sformułowanie o „głazach dwunastu” odnosi się do powstałej w latach 451–450 p.n.e. ustawy XII tablic (*lex duodecim tabularum*), pomnika jurydycznego o szczególnie istotnym znaczeniu w historii prawa rzymskiego²⁰. Pierwszy rok działalności decemwirów zaowocował powstaniem dziesięciu tablic zawierających różne przepisy, głównie z zakresu prawa prywatnego (*ius privatum*). Uznano jednak, iż prace wymagają jeszcze uzupełnienia²¹. Dokonano wyboru nowego składu komisji, gdyż roczna kadencja dotychczasowych jej członków właśnie wygasła. Efektem aktywności prawodawczej rady było dopisanie dalszych dwóch tablic²². Jedyną osobą, która uczestniczyła w pracach obydwu komi-

¹⁷ Val. Max. 6, 5, 3.

¹⁸ S. Witkowski, *Państwo greckie*, Lwów 1938, s. 105; R. Thomas, op. cit., s. 1633; M. Kuryłowicz, *Prawa antyczne. Wykłady z historii najstarszych praw świata*, Lublin 2006, s. 137.

¹⁹ G. Humbert, *Decemviri*, [w:] Ch. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments*, t. II (1), Paris 1892, s. 31–32. Zob. także J. Elmore, *The Purpose of the Decemviral Legislation*, CPh 1922, nr 2, s. 128–140.

²⁰ Szerzej o ustawie XII tablic wraz ze wskazówkami bibliograficznymi dotyczącymi szczegółowych zagadnień zob. M. Zabłocka, *Ustawa XII tablic. Rekonstrukcje doby Renesansu*, Warszawa 1998, s. 7–18. Zob. także M. i J. Zabłoccy, *Ustawa XII Tablic. Tekst, tłumaczenie, objaśnienia*, Warszawa 2000.

²¹ Titius Livius, *Ab Urbe condita* (dalej: Liv.) 3, 34, 6–7.

²² Liv. 3, 37, 4; D. 1, 2, 2, 4.

sji był Appiusz Klaudiusz. Wystawione na *Forum Romanum* tablice były najprawdopodobniej drewniane, choć istnieją także przekazy źródłowe, wedle których tekst miał zostać wyrity na spiżowych tablicach²³. W *Digestach* justyniańskich znajduje się jednak fragment zaczerpnięty z dzieła *Liber singularis enchiridii*, autorstwa znakomitego jurysty Sekstusa Pomponiusza stanowiący wyraźnie, że wspomniane regulacje prawne utrwalono na materiale z kości słoniowej²⁴. Odwołanie się przez poetę w obu redakcjach wiersza do takich czynności, jak żłobienie czy wyrycie na „głazach” nie może być rozumiane dosłownie. Mickiewicz zapewne wiedział, że tekstu ustawy nie umieszczono na kamiennych tablicach. Zauważyć także należy, iż termin „głaz” pojawia się w *Warcabach* jeszcze dwukrotnie, jako określenie czarnego pola na szachownicy²⁵. Daje to podstawę do twierdzenia, że poeta pisząc o materiale, na którym uwidoczniona została *lex duodecim tabularum* miał na myśli spiżowe tablice będące stopem miedzi, cyny, cynku i ołowiu. Dodać trzeba, że oryginalny tekst ustawy uległ zniszczeniu wskutek spalania Rzymu przez Gallów na początku IV w. p.n.e. Kwestia ewentualnego odtworzenia przepisów ustawy XII tablic po najeździe Gallów nie została w nauce ostatecznie rozstrzygnięta²⁶.

Autor *Warcab* wzmiankując osobę, która brała udział w tworzeniu prawa a następnie, jako pierwsza dopuściła się jego złamania przywołuje na myśl Appiusza Klaudiusza i słynny proces dotyczący wolności Werginii²⁷. Warto tutaj przypomnieć najważniejsze okoliczności tejże sprawy.

Wspomniany decemwir zapalał namiętnością do plebejskiej dziewczyny o imieniu Werginia. Była ona córką Lucjusza Werginiusza, dowódcy jednego z rzymskich oddziałów wojskowych i narzeczoną byłego trybuna ludowego Lucjusza Icylusza. Opętany miłością żądzą Appiusz próbował początkowo zaskarbić sobie wdzięki pięknej kobiety podarunkami i licznymi obietnicami, ale zabiegi te nie przynosiły spodziewanych efektów. Postanowił więc uciec się do radykalnych metod. Poleciał swojemu klientowi Markowi Klaudiuszowi, aby ten

²³ Liv. 3, 57, 10; Dionysius Halicarnassensis, *Antiquitates Romanae* (dalej: Dion. Hal.) 10, 57, 7; Diod. Sic. 12, 26, 1.

²⁴ D. 1, 2, 2, 4; „...quas in tabulas eboreas perscriptas...”.

²⁵ *Słownik języka Adama Mickiewicza*, red. K. Górski, t. II, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s.v. *Głaz*, s. 473.

²⁶ Zasadnicze wątpliwości, co do rekonstrukcji wyrażają m.in. T. Dydyński, *Historia źródeł prawa rzymskiego*, Warszawa 1904, s. 34; M. Zabłocka, op. cit., s. 11, p. 17. Tezę o ponownym spisaniu tekstu podtrzymują m.in. W. Litewski, *Historia źródeł prawa rzymskiego*, Warszawa–Kraków 1989, s. 36; M. Kuryłowicz, op. cit., s. 179; A. Dębiński, *Rzymskie prawo prywatne. Kompendium*, wyd. 5, Warszawa 2011, s. 56.

²⁷ Szerzej na ten temat zob. R. Taubenschlag, *Proces o Werginię. Studium historyczno-prawne*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny”, seria II, t. XXXV, ogólnego zbioru t. 60, Kraków 1917, s. 118–136; M. Jońca, *Głośnie rzymskie procesy karne*, Wrocław 2009, s. 28–42.

zgłosił prawa do Werginii jako własnej niewolnicy i pod żadnym pozorem nie wydawał jej ludziom, którzy będą twierdzić, że jest osobą wolną²⁸. Przebiegły plan Appiusza opierał się na założeniu, że nieobecność ojca kobiety pełniącego obowiązki wojskowe pozwoli mu na bezkarną realizację haniebnych zamiarów wobec nieustępliwej dziewczyny.

Marek Klaudiusz wykorzystał pojawienie się Werginii w miejscu publicznym i kładąc rękę na jej ramieniu oświadczył, iż jest dzieckiem urodzonym przez jego niewolnicę i w związku z tym należy do niego. Nakazał, aby udała się z nim zastrzegając jednocześnie, iż w przypadku stawiania oporu, użyje siły. Zdrętwiałej ze strachu Werginii z pomocą pospieszyli wzburzeni całym zajściem znajomi. Wówczas klient Appiusza wezwał dziewczynę przed sąd twierdząc, iż chce postępować zgodnie z literą prawa, a nie dopuszczać się przemocy. Doszło do rozprawy, w której rozstrzygnięcie wydać miał sam Appiusz²⁹. Zgromadzony tłum żądał, aby zgodnie z ustanowionym przez siebie prawem wydał dziewczynę tym, którzy uważają ją za wolną i nie narażał jej na utratę czci. Tymczasem wymyślona przez Marka Klaudiusza historia o urodzeniu Werginii przez jego niewolnicę, a następnie dokonaniu kradzieży dziecka i podrzuceniu go do domu Lucjusza Werginiusza stała się głównym dowodem, na którym Appiusz oparł swoją decyzję. Decemwir postanowił bowiem, iż należy co prawda wezwać ojca dziewczyny, ale do czasu jego przybycia Marek Klaudiusz, jako osoba zgłaszająca pretensję do własności ma prawo zabrać Werginię. Miał on jedynie przyrzec, iż stawi się wraz z kobietą przed obliczem sądu, gdy przybędzie jej rzekomy ojciec³⁰.

Osobami, które w najbardziej żywiłowy sposób wyrażały sprzeciw wobec wydanego orzeczenia byli najbliżsi Werginii, jej dziadek Publiusz Numitoriusz³¹ i narzeczony Icylusz. Mężczyzna zaręczony z dziewczyną zarzucił Appiuszowi kierowanie się własną namiętnością i chęć dokonania na niej gwałtu. Zagroził, że do obrony narzeczonej wezwie obywateli, a ojciec kobiety żołnierzy z oddziałów pozostających pod jego dowództwem. Appiusz widząc wielkie wzburzenie obywateli zwrócił się do Marka Klaudiusza, aby ten odstąpił od swojego prawa i pozostawił dziewczynę wolną. Zastrzegł jednak, że jeżeli następnego dnia nie zjawi się ojciec Werginii, wówczas będzie nieugięty w obronie prawa, w którego stanowieniu brał udział³². Nazajutrz rozegrały się dramatyczne sceny. Decemwir, nie wysłuchawszy nawet przybyłego Lucjusza Werginiusza, przyznał prawo do zatrzymania Werginii jako własnej niewolnicy

²⁸ Liv. 3, 44, 5; Dion. Hal. 11, 28, 5.

²⁹ Liv. 3, 44, 6–9.

³⁰ Dion. Hal. 11, 31, 1.

³¹ Według przekazu Dionizjusza z Halikarnasu (Dion. Hal. 11, 28, 7) Numitoriusz był wujem Werginii.

³² Liv. 3, 46, 3–4.

Markowi Klaudiuszowi. Ojciec dziewczyny nie widząc już szans na pozytywne rozwiązanie, zdobył się na podstęp. Pozorując próbę wyjaśnienia sprawy ojcostwa Werginii z jej piastunką, oddalił się za zgodą Appiusza w stronę pobliskich kramów. Tam pochwycił nóż od rzeźnika i oznajmiając, że tylko w ten sposób może dać wolność swojej córce, wbił go w pierś dziewczyny. Całą winą za zaistniałą sytuację obarczył Appiusza³³.

Naruszenie prawa przez jego twórcę było oczywiste. Doskonale zdawali sobie z tego sprawę obserwujący proces Rzymianie³⁴. Pokrętnie wyjaśnienia Appiusza nie mogły i nie przekonały świadków tych wydarzeń. Sprawa Werginii wywołała ogromne niezadowolenie społeczne, którego efektem było ustąpienie decemwirów i przywrócenie dawnych instytucji republikańskich.

Odniesienia do kolejnego prawodawcy odnaleźć można również w innych utworach Mickiewicza. W wierszach *Walka miodowa. Prolog do bitwy* oraz *Jamby [Na imieninach Onufrego Pietraszkiewicza]* poeta nawiązuje do cesarza Justyniana I Wielkiego, panującego w latach 527–565. W obydwu z nich znajdują się bowiem fragmenty dotyczące głównego dzieła kodyfikacji prawa rzymskiego, jakiej dokonano na polecenie wspomnianego władcy.

Utwór *Walka miodowa. Prolog do bitwy* stanowił wstęp do turnieju poetyckiego, który odbył się na imieninach jednego z filomackich przyjaciół poety Tomasza Zana³⁵ 21 grudnia 1818 r. Mickiewicz, opisując przygotowania do pojedyńku³⁶ między J. Czczotem a solenizantem wyraził się w następujący sposób:

I Kujas na tron sęski wart mądre wznieść pięty;
Przeznał iuris pandekta i judykamenty.
Lecz, broń Boże, do mowy wetknie klientele,
Broń Boże, w słów łacińskie ugrzęźnie kąpielo³⁷.

Użyte przez poetę określenie Kujas było żartobliwym przezwiskiem F. Malewskiego. Syn Szymona Malewskiego, rektora Uniwersytetu Wileńskiego, studiował prawo i pracował nad przekładem jednego z dzieł wybitnego francuskiego prawnika-humanisty Jacquesa Cujas (1522–1590)³⁸. Autor wiersza informuje, że filomata „przeznał iuris pandekta i judykamenty”. Mickiewicz odwołuje się zatem do gruntownej znajomości przez F. Malewskiego *Dige-*

³³ Liv. 3, 48, 4–5; Dion. Hal. 11, 37, 4–6.

³⁴ M. Jońca, *Głośnie rzymskie...*, s. 32–33.

³⁵ O Tomaszu Zanie zob. R. Śalna, op. cit., s. 17–19.

³⁶ Chodziło o pochwałę miodu, którego smakoszem i dostawcą w gronie filomackim był Dionizy Chlewiński, zob. J. Kleiner, *Mickiewicz*, t. I, Lublin 1948, s. 139.

³⁷ A. Mickiewicz, *Dzieła* (wydanie narodowe), t. I: *Wiersze*, Warszawa 1949, s. 298.

³⁸ Szerzej o J. Cujas zob. m.in. W. Holewiński, *Rzut oka na szkoły prawa rzymskiego we Włoszech i Francji*, „Themis Polska” seria II, 1913, nr 1, s. 34–42; J. Otto, *Cujas (Cuiacius) Jacques (1522–1590)*, [w:] *Juristen. Ein biographisches Lexikon. Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*, red. M. Stolleis, München 1995, s. 146–147.

stów justyniańskich³⁹. Dzieło zawierające fragmenty z pism najwybitniejszych jurystów rzymskich było efektem działalności komisji złożonej z praktyków i profesorów prawa, pracującej pod przewodnictwem Tryboniana. Ogłoszone zostało 16 grudnia 533 r. konstytucją *Tanta* (gr. Δέδωκεν), z mocą obowiązującą od 30 grudnia tegoż roku. *Digesta*, stosownie do określenia samego Justyniana mieściły „prawo wybrane z całego dawnego prawa” (*ius enucleatum ex omni vetere iure*). Stanowiły więc podsumowanie niezwykle bogatego dorobku rzymskiej jursprudencej i właśnie na to wskazuje druga oficjalna nazwa, *Pandectae* (gr. Πανδέκται⁴⁰). Wywodzi się ona od greckiego czasownika πανδέχομαι, oznaczającego „zebrać wszystko” i służy określeniu opracowania mieszczącego wszystkie wiadomości z danej dziedziny⁴¹. W *Walce miodowej* grecka nazwa dzieła kodyfikatorów justyniańskich pojawia się raz jeszcze:

Takiego ty rozkażesz upiec na opłatkę,
Ja w komentarz zbutwiały wetknę za cytatkę,
Erazmus przefiltruje i elixir zrobi,
Waść pandektą przygnieciesz, on w kropki rozdrobi⁴².

Cytowany passus daje podstawę do stwierdzenia, iż Mickiewicz posiadał odpowiednie wyobrażenie o objętości *Pandektów*, skoro pisze o przygnieceniu nimi. Warto dodać w tym miejscu, iż stanowiły one najobszerniejszą część kodyfikacji justyniańskiej. Złożyło się na nią ponad 9 tysięcy fragmentów wybranych z prac 38 jurystów rzymskich, tworzących głównie w okresie prawa klasycznego. Całość opracowania podzielona została na 50 ksiąg, te zaś z kolei (z wyjątkiem ksiąg 30–32) na tytuły, fragmenty i w późniejszym okresie jeszcze dodatkowo na paragrafy. Omawiane dzieło wydawane było zazwyczaj w jednym tomie, często razem z inną, nieporównywalnie jednak skromniejszą objętościowo częścią kodyfikacji, *Instytucjami* justyniańskimi, a co za tym idzie jego rozmiary i waga musiały być dosyć znaczne. Poeta prawdopodobnie widział *Pandekta* u swojego przyjaciela F. Malewskiego, gdyż to właśnie do niego odnosi się użyta w wierszu formuła „Waść”.

Zbiór obejmujący fragmenty pism prawników rzymskich, ułożony staraniem komisji powołanej przez Justyniana przywołuje także Mickiewicz w wier-

³⁹ Zapewne F. Malewski poświęcał sporo czasu na zgłębianie różnych prac prawniczych, skoro Mickiewicz już na początku wspomnianego wcześniej wiersza *Warcaby* zachęcał go, by przestał „prawne roztrząsać księgarnie”. Zob. A. Mickiewicz, *Dzieła* (wydanie narodowe), t. I: *Wiersze*, Warszawa 1949, s. 86.

⁴⁰ Nazwę mającego powstać dzieła określił już 15 grudnia 530 r. Justynian w konstytucji *Deo auctore* 12: „*Nostram autem consummationem, quae a vobis deo adnuente componetur, digesterum vel pandectarum nomen habere sancimus...*”.

⁴¹ *Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańska*. Tekst i przekład, t. I: Księgi 1–4, red. T. Palmirski, Kraków 2013, s. 10.

⁴² A. Mickiewicz, *Dzieła* (wydanie narodowe), t. I: *Wiersze*, Warszawa 1949, s. 299.

szu *Jamby* [Na imieninach Onufrego Pietraszkiewicza⁴³]. Spotkanie przyjaciół filomatów z okazji imienin jednego z nich miało miejsce 30 maja 1819 r. w Wilnie. W jego trakcie poeta zwrócił się do solenizanta następującymi słowami:

Onufry, o ty główna Towarzystwa piło!
Skoro wszedłeś, krzyknąłeś, znikł chaos rozległy,
Rozdzieliły się książki, na miejsca pobiegły:
Pandekta Justiniani i kanona Patrum
Precz od Wolterowego uciekły teatrum⁴⁴.

Autor wiersza chwali w cytowanym fragmencie O. Pietraszkiewicza za przywrócenie porządku wśród porzrzucanych ksiązek F. Malewskiego. Nieład, w jakim znajdował się księgozbiór filomaty porównuje poeta z pierwotnym chaosem opisanym przez Owidiusza w *Metamorfozach*⁴⁵. Sądzić można, iż *Pandectae Iustiniani* były jedną z ważniejszych pozycji w bibliotece F. Malewskiego, skoro Mickiewicz wymienia je w omawianych *Jambach*.

Podsumowując rozważania dotyczące odniesień w wierszach Mickiewicza do cesarza Justyniana i zasadniczego dzieła dokonanej za jego panowania kodyfikacji prawa rzymskiego zauważyć należy, iż nie miały one wyłącznie incydentalnego charakteru. Poeta wspominał bowiem prawodawstwo bizantyjskiego władcy również w swoich późniejszych utworach, podkreślając jego „głębokość i doskonałość”⁴⁶ oraz wpływ, jaki wywarło na kształtowanie się nowożytnych regulacji prawnych⁴⁷.

Analiza wierszy Mickiewicza, w których znajdują się nawiązania do postaci sławnych prawodawców rodzi oczywiste pytanie o to, skąd ich autor czerpał o nich wiedzę?

Podstawowe wiadomości dotyczące dziejów starożytnej Grecji i Rzymu poeta zdobył już w trakcie kilkuletniej edukacji w szkole dominikańskiej w Nowogródku. Tam też uczył się języka łacińskiego⁴⁸. Uczęszczał także na zajęcia z historii i prawa prowadzone przez ks. Marcina Rokickiego⁴⁹. Mickiewicz zapoznał się również w nowogródzkiej szkole z dziełami wielu pisarzy antycznych, wśród których znaleźli się m.in.: Arystoteles, Cyceon, Homer, Horacy,

⁴³ Postać O. Pietraszkiewicza przybliża Z. J. Nowak, *Pietraszkiewicz Onufry*, [w:] PSB, t. XXVI/1, Wrocław 1981, s. 171–174 i R. Śalna, op. cit., s. 35–37.

⁴⁴ A. Mickiewicz, *Dzieła* (wydanie narodowe), t. I: *Wiersze*, Warszawa 1949, s. 310.

⁴⁵ J. Kleiner, op. cit., s. 149; T. Sinko, op. cit., s. 127; W. Borowy, *O poezji Mickiewicza*, wyd. 2, Lublin 1999, s. 29.

⁴⁶ A. Mickiewicz, *Dzieła* (wydanie narodowe), t. VIII: *Literatura słowiańska. Kurs pierwszy*, Warszawa 1952, s. 220 i 316.

⁴⁷ A. Mickiewicz, *Dzieła* (wydanie narodowe), t. VII: *Pisma prozą. Część trzecia*, Warszawa 1950, s. 184; t. XI: *Literatura słowiańska. Kurs trzeci i czwarty*, Warszawa 1953, s. 278 i 280.

⁴⁸ Szerzej o edukacji A. Mickiewicza w nowogródzkiej szkole zob. T. Sinko, op. cit., s. 29–65.

⁴⁹ Osobę ks. M. Rokickiego przybliża R. Świętochowski, *Rokicki Marcin (1777–1847)*, [w:] *Polscy kaności (wiek XIX i XX)*. Część druga L–Ż. Zebrane zbiorowo materiały opracował i ułożył J. R. Bar, Warszawa 1981, s. 138–139.

Kwintylian, Liwiusz, Lukrecjusz, Owidiusz, Plaut, Pliniusz młodszy, Swetoniusz, Tacyt, Tertulian czy Waleriusz Maksymus⁵⁰. W latach 1815–1819 przebywał w Wilnie, gdzie studiował na tamtejszym Uniwersytecie. Programy zajęć obowiązujące na Wydziale Nauk Moralnych i Politycznych oraz Wydziale Literatury i Sztuk Wyzwolonych przewidywały, obok wielu innych przedmiotów, wykłady z literatury greckiej i łacińskiej, historii powszechnej, logiki i prawa przyrodzonego, politycznego i narodów, jak też naukę języka greckiego i łacińskiego⁵¹. Szczególny wpływ na rozwój naukowy i twórczość Mickiewicza wywarł Gotfryd Ernest Grodeck, prowadzący zajęcia z literatury greckiej i łacińskiej⁵². Odnotować również trzeba, iż wiedzę z zakresu historii zdobywał poeta uczęszczając na wykłady Joachima Lelewela, a zagadnienia natury prawnej zgłębiał podczas prelekcji Szymona Malewskiego. Z powyższego widać jasno, że autor omawianych w niniejszym artykule wierszy posiadał bardzo obszerną wiedzę na temat literatury Greków i Rzymian, skromniejszą zaś w materii dotyczącej dziejów starożytnych i problematyki prawnej. Warto wspomnieć, że zdobyte wiadomości okazały się przydatne poecie m.in. w jego pierwszej pracy pedagogicznej w kowieńskiej szkole powiatowej, gdzie w latach 1819–1823 był nauczycielem literatury, historii i prawa⁵³.

Mając na uwadze odniesienia do poszczególnych prawodawców stwierdzić trzeba, iż Mickiewicz pisząc o Zaleukosie opierał się najprawdopodobniej na przekazie Waleriusza Maksymusa zawartym w dziele *Facta et dicta memorabilia*. Okoliczności złamania prawa przez Appiusza Klaudiusza poznał zapewne dzięki historykowi Tytusowi Liwiuszowi⁵⁴, który w pracy poświęconej opisowi wydarzeń od założenia Rzymu (*Ab Urbe condita*) bardzo obszernie zrelacjonował proces Werginii. Znający wszechstronnie literaturę starożytnych Greków i Rzymian Mickiewicz mógł oczywiście czerpać wiadomości o antycznych twórcach prawa również z dzieł innych pisarzy antycznych, choćby takich jak Dionizjusz z Halikarnasu czy też Diodor Sycylijski. Elementarną

⁵⁰ T. Sinko, op. cit., s. 533–534; tam też skorowidz wszystkich autorów, których prace czytał Mickiewicz.

⁵¹ M. Dernałowicz, K. Kostenicz, Z. Makowiecka, *Kronika życia i twórczości Mickiewicza. Lata 1798–1824*, Warszawa 1957, s. 81–82, 92–95, 103–105, 128–129.

⁵² T. Ziemia, *Mickiewicz pod wpływem profesorów wileńskich*, „Biblioteka Warszawska” 1883, t. I, ogólnego zbioru t. 169–172, s. 335–338; K. Mężyński, *Gotfryd Ernest Grodeck, profesor Adama Mickiewicza: próba rewizji*, Gdańsk 1974.

⁵³ Szerzej na ten temat zob. L. Méyet, *Mickiewicz nauczycielem prawa*, [w:] *Prawda: książka zbiorowa dla uczczenia dwudziestopięcioletniej działalności Aleksandra Świętochowskiego 1870–1895*, Lwów–Petersburg 1899, s. 321–330; Z. Białynicka, *Studia i praca nauczycielska młodego Mickiewicza*, „Rozprawy z dziejów oświaty”, red. L. Kurdybacha, t. II, Wrocław 1959, s. 89–118; J. Półturzycki, *Adam Mickiewicz jako nauczyciel i pedagog*, Toruń 1998, s. 56–83.

⁵⁴ Poeta charakteryzuje go nawet w jednym ze swych wykładów *Literatury słowiańskiej*, zob. A. Mickiewicz, *Dzieła* (wydanie narodowe), t. IX: *Literatura słowiańska. Kurs pierwszy*, Warszawa 1952, s. 18.

wiedzę na temat cesarza Justyniana i dokonanej na jego polecenie kodyfikacji zdobył już w nowogródzkiej szkole, gdzie uczniowie korzystali z opracowania *Krótkie zebranie historii rzymskiej. Od założenia Rzymu aż do naszych czasów. Na IV. i V. Klasy*⁵⁵. Poszerzył ją natomiast w trakcie edukacji uniwersyteckiej⁵⁶. Być może Mickiewicz już w chwili pisania wierszy *Walka miodowa. Prolog do bitwy i Jamby [Na imieninach Onufrego Pietraszkiewicza]* znał pracę Ignacego Ołdakowskiego *O przyczynach upowszechnienia i trwałości powagi Prawodawstwa Justyniana po Szkołach i Sądownictwach*, poświęconą prawu justyniańskiemu i historii jego recepcji w Europie, która ukazała się drukiem w 1814 r. w Krzemieńcu. Z całą pewnością wiedział o jej wydaniu, gdyż krótko po rozpoczęciu pracy w Kownie otrzymał, po wystosowanej wcześniej prośbie egzemplarz tego dzieła od F. Malewskiego⁵⁷.

Reasumując rozważania dotyczące obecności w wierszach Mickiewicza odniesień do postaci sławnych prawodawców podkreślić należy, iż wynikały one przede wszystkim z gruntownej znajomości przez poetę literatury starożytnej. Zważywszy na fakt, że wiele z dzieł pisarzy antycznych zawiera wiadomości na temat zagadnień natury prawnej, ich lektura dostarczała Mickiewiczowi cennych informacji w tym zakresie. Pomocne w zdobywaniu wiedzy były też wykłady z historii powszechnej i prawa, na które uczęszczał jako student Uniwersytetu Wileńskiego. Pozwalało to poecie na wkomponowanie w treść danego utworu rozmaitych wątków prawniczych. Nadmienić trzeba, że postacie sławnych prawodawców przywoływał Mickiewicz nie tylko w wierszach. Pojawiają się one również w pozostałych formach jego aktywności literackiej. Tytułem przykładu wskazać można na innych, poza wspomnianym już wcześniej Zaleukosem twórców praw greckich, takich jak: Likurg (Pisma filomatyczne: *Wiadomości o czynnościach Wydziału I od 1 lipca do 15 listopada 1818 r.*⁵⁸), Charondas (Pisma filomatyczne: *Rozbiór niektórych zasad ustawy Towarzystwa*⁵⁹) czy Solon (Pisma estetyczno-krytyczne: *O poezji romantycznej*⁶⁰). Poeta nie odnosi się jednak szerzej do wprowadzonych przez nich regulacji prawnych, tak jak miało to miejsce w przypadku władcy Lokrów. Echa antycznego świata praw-

⁵⁵ Połock 1795, s. 83.

⁵⁶ Mickiewiczowi znana była praca J. Lelewela, *Dzieje starożytne. Od początku czasów historycznych do drugiej połowy wieku szóstego, ery chrześcijańskiej*, wydana w Wilnie w 1818 r. Jej autor przybliżył prawodawstwo Justyniana na s. 298–300. Zanim dzieło to ukazało się drukiem, J. Lelewel korzystał najprawdopodobniej na wykładach z historii powszechnej z jego rękopisu. Zob. M. Dernałowicz, K. Kostenicz, Z. Makowiecka, op. cit., s. 81–82. Poeta zdobywał wiedzę na temat dziejów starożytnych na pierwszym roku studiów.

⁵⁷ Malewski do Ad. Mickiewicza 23 listopada – 1 grudnia/5–13 grudnia 1819 r. Wilno: „(...) Tymczasem jednak posyłam ci rozprawę Ołdakowskiego (...)”, *Archiwum Filomatów*, cz. I: *Korespondencja 1815–1823*, wydał J. Czubek, t. I: 1815–1820, Kraków 1913, s. 303.

⁵⁸ A. Mickiewicz, *Dzieła* (wydanie narodowe), t. V: *Pisma prozą. Część pierwsza*, Warszawa 1950, s. 15.

⁵⁹ Ibidem, s. 8.

⁶⁰ Ibidem, s. 194.

niczego są nader liczne w dziełach Mickiewicza i nie ograniczają się wyłącznie do krótkich wzmianek o prawodawcach. Dotyczą różnych, często bardzo istotnych zagadnień i to zarówno z obszaru prawa prywatnego, jak też publicznego. Ich kompleksowe omówienie znacznie przekracza ramy niniejszego opracowania, dlatego też jego autor zamierza poświęcić tej problematyce obszerniejsze studium.

Bibliografia

- Adcock F. E., *Literary Tradition and Early Greek Code-Makers*, „The Cambridge Historical Journal” 1927, nr 2.
- Archiwum Filomatów*, cz. I: *Korespondencja 1815–1823*, wydał J. Czubek, t. I: 1815–1820, Kraków 1913.
- Archiwum Filomatów*, cz. II: *Materyały do Historji Towarzystwa Filomatów*, t. I, wydali S. Szpotański i S. Pietraszkiewiczówna, Kraków 1920.
- Białyńska Z., *Studia i praca nauczycielska młodego Mickiewicza*, „Rozprawy z dziejów oświaty”, red. Ł. Kurdybacha, t. II, Wrocław 1959.
- Biblioteka Narodowa, Rękopis nr II/7500: *Wacław Borowy: Dodatek krytyczny do „Dzieł wszystkich” Mickiewicza*, t. II, *Odmiany tekstu: wiersze różne [ze zbioru Poezyi r. 1822]*.
- Borowy W., *O poezji Mickiewicza*, wyd. 2, Lublin 1999.
- Breyer S., *Spór Horeszków z Soplicami. Studium z dziedziny problematyki prawnej „Pana Tadeusza”*, Warszawa 1955.
- Camassa G., *Aux origines de la codification écrite des lois en Grèce*, [w:] *Les savoirs de l’écriture. En Grèce ancienne*, red. M. Detienne, Lille 1988.
- Cohen D., *The Athenian law of adultery*, „Revue internationale des droits l’antiquité” 1984, nr 31.
- Dąbkowski P., *Uwagi prawne w „Panu Tadeuszu”*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1899, nr 4, 5 i 6.
- Dębiński A., *Rzymskie prawo prywatne. Kompendium*, wyd. 5, Warszawa 2011.
- Dernałowicz M., Kostenicz K., Makowiecka Z., *Kronika życia i twórczości Mickiewicza. Lata 1798–1824*, Warszawa 1957.
- Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie*, tekst i przekład, t. I: Księgi 1–4, red. T. Palmirski, Kraków 2013.
- Dydyński T., *Historja źródeł prawa rzymskiego*, Warszawa 1904.
- Elmore J., *The Purpose of the Decemviral Legislation*, „Classical Philology” 1922, nr 2.
- Glott G., *Histoire grecque*, t. I: *Des origines aux guerres médiques*, wyd. 5, Paris 1986.
- Górski K., *Kilka wyrażań prawniczych w języku Mickiewicza*, „Język Polski” 1948, nr 5.

- Holewiński W., *Rzut oka na szkoły prawa rzymskiego we Włoszech i Francji*, „Themis Polska” seria II, 1913, nr 1.
- Humbert G., *Decemviri*, [w:] Ch. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d’après les textes et les monuments*, t. II (1), Paris 1892.
- Humbert G., Caillemer E., *Adulterium (en Grèce)*, [w:] Ch. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d’après les textes et les monuments*, t. I, Paris 1873.
- Jońca M., *Cudzołóstwo (moicheia) w społeczeństwie i prawie ateńskim epoki klasycznej*, [w:] *Contra leges et bonos mores. Przestępstwa obyczajowe w starożytnej Grecji i Rzymie*, red. H. Kowalski i M. Kuryłowicz, Lublin 2005.
- Jońca M., *Głośnie rzymskie procesy karne*, Wrocław 2009.
- Kleiner J., *Mickiewicz*, t. I, Lublin 1948.
- Kodrzeński J., *Prawo rzymskie w Polsce XIX wieku*, Łódź 1990.
- Kołakowski Z., *Prawo rzymskie w literaturze polskiej*, „Prawo” 1938, nr 1–2.
- Kuryłowicz M., *Prawa antyczne. Wykłady z historii najstarszych praw świata*, Lublin 2006.
- Lelewel J., *Dzieje starożytne. Od początku czasów historycznych do drugiej połowy wieku szóstego, ery chrześcijańskiej*, Wilno 1818.
- Lewis J. D., *Early Greek Lawgivers*, London 2007.
- Link S., *Die Gesetzgebung des Zaleukos im epizephyrischen Lokroi*, „Klio” 1992, nr 74.
- Litewski W., *Historia źródeł prawa rzymskiego*, Warszawa–Kraków 1989.
- Lizisowa M. T., *Prawem sędzić czyli o języku Statutów Litewskich w Panu Tadeuszu*, Kraków 1998.
- Lopalewski T., *Filomackie recenzje utworów Mickiewicza. Uwagi nad wierszem „Warcaby” do Hieronima pisanym*, „Twórczość” 1945, nr 4.
- Makowiecka Z., *Malewski Franciszek Hieronim*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIX, Wrocław 1974.
- Méyet L., *Mickiewicz nauczycielem prawa*, [w:] *Prawda: książka zbiorowa dla uczczenia dwudziestopięcioletniej działalności Aleksandra Świętochowskiego 1870–1895*, Lwów–Petersburg 1899.
- Meżyński K., *Gotfryd Ernest Groddeck, profesor Adama Mickiewicza: próba rewizji*, Gdańsk 1974.
- Mickiewicz A., *Poezye*, t. I, Wilno 1822.
- Mickiewicz A., *Dzieła* (wydanie narodowe), t. I: *Wiersze*, Warszawa 1949; t. V: *Pisma prozą. Część pierwsza*, Warszawa 1950; t. VII: *Pisma prozą. Część trzecia*, Warszawa 1950; t. VIII: *Literatura słowiańska. Kurs pierwszy*, Warszawa 1952; t. IX: *Literatura słowiańska. Kurs pierwszy*, Warszawa 1952; t. XI: *Literatura słowiańska. Kurs trzeci i czwarty*, Warszawa 1953.
- Mühl M., *Die Gesetze des Zaleukos und Charondas*, „Klio” 1929, nr 22.
- Nowak Z. J., *Pietraszkiewicz Onufry*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVI, Wrocław 1981.

- Oldfather W. A., *Lokroi*, [w:] *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, red. A. Pauly, G. Wissowa, t. XIII (2), Stuttgart 1927.
- Otto J., *Cujas (Cuiacius) Jacques (1522–1590)*, [w:] *Juristen. Ein biographisches Lexikon. Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*, red. M. Stolleis, München 1995.
- Pigoń S., *Czczot Jan*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. IV, Kraków 1938.
- Pólturzycki J., *Adam Mickiewicz jako nauczyciel i pedagog*, Toruń 1998.
- Sinko T., *Mickiewicz i antyk*, Wrocław 1957.
- Słownik języka Adama Mickiewicza*, red. K. Górski, t. II, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.
- Smith G., *Early Greek Codes*, „Classical Philology” 1922, nr 3.
- Świętochowski R., *Rokicki Marcin (1777–1847)*, [w:] *Polscy kanoniści (wiek XIX i XX). Część druga L-Ż. Zebrane zbiorowo materiały opracował i ułożył J. R. Bar*, Warszawa 1981.
- Šalna R., *Wileńscy przyjaciele Adama Mickiewicza. Z języka litewskiego przetłumaczył W. Piotrowicz*, Vilnius 2001.
- Taubenschlag R., *Proces o Werginię. Studium historyczno-prawne*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny”, seria II, t. XXXV, ogólnego zbioru t. 60, Kraków 1917.
- Thomas R., *Zaleucus*, [w:] *The Oxford Classical Dictionary*, red. S. Hornblower, A. Spawforth, wyd. 3, Oxford 1999.
- Ure P. N., Hornblower S., *aisymnētēs*, [w:] *The Oxford Classical Dictionary*, red. S. Hornblower, A. Spawforth, wyd. 3, Oxford 1999.
- Van Compernelle R., *La législation aristocratique de Locres Epizephyrienne, dite législation de Zaleukos*, „L’antiquité Classique” 1981, nr 50.
- Witkowski S., *Państwo greckie*, Lwów 1938.
- Wolicki A., *aisymnetes*, [w:] *Słownik kultury antycznej*, red. naukowa R. Kulesza, Warszawa 2012.
- Zabłoccy M. i J., *Ustawa XII Tablic. Tekst, tłumaczenie, objaśnienia*, Warszawa 2000.
- Zabłocka M., *Ustawa XII Tablic. Rekonstrukcje doby Renesansu*, Warszawa 2000.
- Zarębina M., *Poeta wśród prawników. O Panu Tadeuszu inaczej*, Kraków 1999.
- Ziamba T., *Mickiewicz pod wpływem profesorów wileńskich*, „Biblioteka Warszawska” 1883, t. I, ogólnego zbioru t. 169–172.